

Sudan'da Tasavvufî Tecdid Hareketleri

Kadir Özköse*

Öz

Sudan, tasavvufî hayatın belirgin boyutta yaşandığı coğrafyalardandır. Sudan halklarının İslâm'ı kabulleri genelde tasavvuf erbabının gayretleri sonucu olmuştur. Sudan Müslümanları arasında farklı mezhebi kutuplarının olmayışı toplumsal uyumun uzun soluklu yaşamasına katkı sağlamıştır. Sudan coğrafyasında medrese ve tekke ayrışmasının nüksetmemesi, Sudan ulemâsıyla Sudan sūfîlerinin birliktelikleri bu uyumun bir diğer unsuru olmuştur. Sudan'da toplumsal barışın sağlanması, farklı toplum kesimlerinin yakınlaşması, aşiret kavgalarının ve kabileler arasındaki çatışmaların engellenmesi, etnik ayrışmalarının önüne geçilmesi, ümmet bilincinin sağlanması, sosyal hizmetlerin yürütülmesi genelde tarikatlar eliyle olmuştur. On dokuzuncu yüzyıla kadar tasavvufî hayat Kâdiriyye ve Şâziliyye gibi güçlü tarikatların geleneksel faaliyetleri ile devam ettirilmiştir. Kâdiriyye ve Şâziliyye gibi büyük tarikatların yetmişmiş halifeleri bölgede ilgi uyandırmış, önemli çalışmalar gerçekleştirmiş, halklar nezdinde itibar kazanmış ve sonunda mensup oldukları ana tarikatın müstakil kollarını vücuda getirmişlerdir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Afrika, tarihinin en sancılı dönemini yaşamıştır. On dokuzuncu yüzyılda tasavvufî kimlikleriyle tanınan tecdid hareketleri Sudan topraklarının bağımsızlığına, Sudan halklarının kardeşliğine, Sudan Müslümanlarının İslâmî bilince ermelerine, Sudan'da şer'î şerife sadakate, sünnet-i seniyyenin yaşanmasına öncülük etmişlerdir. Makalemizde bu tecdid hareketlerinden Ticâniyye, İdrisiyye ve Semmâniyye üçlüsünü ele alacağız. Tecdid anlayışına sahip bu tarikatların şeyhleri, ihvanı, hitap kitleleri, mücadeleleri ve ıslahat düşünceleri üzerinde durulup on dokuzuncu yüzyıl boyunca Sudan'daki tarikatların ıslahat çizgisini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Tasavvuf, Tarikat, Tecdid, Ticâniyye, İdrisiyye, Semmâniyye

---

* Prof. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, kadirozkose60@hotmail.com ORCID: 0000-0003-3977-3863

Sufistic Tajdid (Renewal) Movements in Sudan

Abstract

Sudan is one of the geographies where sufistic life is experienced at a significant level. Political Sudanese peoples' acceptance of Islam has generally been the result of the efforts of Sufi masters. The absence of poles of different sects among Sudanese Muslims contributed to the long-term social harmony. The fact that the separation of madrasah and lodge did not recur in the Sudan geography and the union of Sudanese scholars and Sudanese Sufis has been another element of this harmony. The establishment of social peace in Sudan, the convergence of different segments of society, the prevention of tribal fights and conflicts between tribes, the prevention of ethnic divisions, the provision of ummah consciousness, and the execution of social services were generally done by the tariqas. Until the nineteenth century, sufistic life was continued with the traditional activities of powerful tariqas such as Qadiriyya and Şhadhili. In the nineteenth century, tajdid movements, known for their Sufistic identity, pioneered the independence of the Sudanese lands, the brotherhood of the Sudanese peoples, the Islamic consciousness of the Sudanese Muslims, the allegiance to the honorable Shari'a in Sudan, and the high practice of the Sunnah.

Keywords: Sudan, Sufism, Tariqa, Tajdid, Tijaniyya, Idrisiyya, Sammaniyya

حركة التجديدية الصوفية في السودان

الملخص

السودان من المناطق التي تعيش فيها الحياة الصوفية بشكل ملحوظ. كان قبول الشعب السوداني السياسيين للإسلام نتيجة جهود الصوفيين غالباً. ساهم غياب أقطاب الطوائف المختلفة بين المسلمين السودانيين في الوئام الاجتماعي على المدى الطويل. كان عدم تكرار فصل المدرسة والتكية في جغرافية السودان، واتحاد علماء السودان ومتصوفاتها عنصراً آخر من عناصر هذا الانسجام. إن إقامة السلم الاجتماعي في السودان، وتقارب شرائح المجتمع المختلفة، ومنع الصراعات القبلية والصراعات بين القبائل، ومنع الانقسامات العرقية، وتوفير وعي الأمة، وتنفيذ الخدمات الاجتماعية كانت تتم من قبل الطوائف غالباً. استمرت الحياة الصوفية إلى القرن التاسع عشر مع الأنشطة التقليدية للطوائف القوية مثل القادرية والشاذلية. أثار الخلفاء المدربين من الطوائف الكبرى مثل القادرية والشاذلية اهتماماً بالمنطقة، وأجروا دراسات مهمة، واكتسبوا مكانة مرموقة في أعين الشعوب، وشكلوا الفروع المنفصلة للطائفة الرئيسية التي ينتمون إليها في نهاية المطاف. وفي القرن التاسع عشر كانت الحركات التجديدية المعروفة بمبوتها الصوفية رائدة في استقلال الأراضي السودانية، وأخوة الشعوب السودانية، والوعي الإسلامي للمسلمين السودانيين، والولاء للشرعية والسنة. وفي مقالتنا، سنناقش الثلاثي من هذه الحركات التجديدية: التيجانية والإدرسية والسمانية. سنحاول الكشف عن خط الإصلاح لطوائف السودان خلال القرن التاسع عشر بالتركيز على الشيوخ، والإخوان، ومخاطبة الجماهير، والنضالات، والأفكار الإصلاحية لهذه الطرق التي ذات فهم التجديد.

الكلمات المفتاحية: السودان، التصوف، الطريقة، التجديد، التيجانية، الإدرسية، السمانية.

Giriş

“Yenilemek ve yeni bir yol açmak” anlamına gelen tecdid kavramı, bir işin ciddiyetle ve yeni bir yöntemle ama aslına uygun biçimde yenilenmesine verilen isim olmuştur. Tecdid kavramını ifade sadedinde “ihya” ifadesi de kullanılmıştır. Tecdide koyulan kişilere müceddid adı verilmektedir. Dinde değişiklik yapmak, dinden kimi unsurları çıkarıp yerine yeni unsurlar katmak tecdid değil, batıda uygulandığı gibi reform düşüncesidir. Tecdidi reformdan ayıran en önemli özellik dinin aslına riayet, dinî hükümleri bağlamında ele almak, dinin yaşanır konuma gelmesini sağlamaktır. Müceddid isimler tarihî süreç içerisinde toplumun dinle irtibatının zayıflamasından yakınmışlar, Müslüman toplumun yeniden dinle irtibatını güçlendirmek istemişlerdir. İslâm toplumunda müceddidler ümmetin karşılaştığı sorunları dinin aslı hükümleri bağlamında çözümlenmeye çalışmışlardır. Hadislerin yazılmasına sağladığı katkıdan dolayı Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), fıkıh usulünün tedvinine katkısı nedeniyle İmam-ı Şâfiî (ö. 204/820), fıkıhın sistematik bir ilim haline getirilmesine katkıda bulunduğu için Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî (ö. 306/918), İslâm akidesini bir bütün olarak temellendirmesi ve yerli yerince tespit etmesi nedeniyle Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36), fıkıhî hadislerle irtibatlı kılması nedeniyle Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebü't-Tayyib Sehl es-Su'lûkî (ö. 369/979) ve Ebû İshâk Rüküddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 418/1027), tasavvufî, kelâmî ve felsefî gelenekleri bir bütün olarak ele alması ve aralarındaki ihtilâfî açığa çıkarması, sûfiler, mütekellim uleması ve filozoflar arasında iletişim kurması nedeniyle Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111) tarihi süreç içerisinde müceddid olarak tanınmışlar, ümmet içerisinde kabul görmüşlerdir.¹

Tecdid hareketleri genelde ıslah tarzında olmuş ve bozulan nizamın yeniden düzenlenmesini hedeflemişlerdir. Tecdid hareketleri daha çok merkezi otoritenin sarsıldığı ve İslâm toplumunda yönetim sorununun yaşandığı dönemlerde gerçekleşmiştir. Yaşanan iktidar boşlukları toplumsal sorunların yaşanmasına, zihniyet karmaşasının husule gelmesine ve dinî anlayışın tahrif edilmesine yol açmıştır. İngiliz işgalinin yaşandığı Hindistan'da Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö.

¹ Tahsin Görgün, “Tecdid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011, s. 234.

1176/1762 ve Ebü'l-Behâ Ziyâüddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî'nin (ö. 1242/1827) ıslah çabaları, istilâya uğrayan Bilâdü's-Sudan'da Osman b. Fûdî'nin ihya hareketi bu gerçeğin en açık örnekleridir.

Tecdid hareketinin öncüleri İslâm toplumunda nükseden bid'atlarla mücadele etmişler, sünnet-i seniyyenin ihyasını hedeflemişler, asr-ı saadete dönüş çabasına girişmişler, atalet ve meskenete tavır sergilemişler, İslâm toplumunda uyanış ve dirilişi gerçekleştirmek istemişlerdir. On altıncı yüzyıl Hindistan'ında Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî'nin (ö. 1034/1624) verdiği mücadelenin bir benzerini on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl Afrika'sında ortaya çıkan tasavvufî ıslahat hareketleri gerçekleştirmek istemişlerdir.

Tecdid hareketlerinin gündeme getirmek istedikleri en önemli ameliye içtihat konusu olmuştur. Taklidî imanı değil tahkikî imanı önemsemişler, taklide dayalı dindarlık yerine irfana dayalı dindarlık sürecini gerçekleştirmişlerdir. Mezhep taassubunu reddedip mezhepler arasında yaklaşmayı hedeflemişler, ortaya çıkan sorunlara dinin aslı kaynakları çerçevesinde çözüm üretmeye çalışmışlardır. İchtihat kapısının kapandığı anlayışı yerine içtihadın güncellenmesine ehemmiyet vermişlerdir.

On dokuzuncu yüzyılda Afrika'da ortaya çıkan tecdid hareketlerinin en temel özelliği siyasallaşan hareketler olmasıdır. Tasavvufî atmosferde ortaya çıkmış hareketler olmalarına rağmen ele alacağımız tasavvufî tecdid hareketleri zamanla politik yapıya bürünmüşlerdir. Tecdid hareketlerindeki bu siyasallaşma süreci bir planın değil içerisinde yaşanan ortamın bir sonucu olmuştur. Endülüs'ün yıkılışı, on beşinci asırdan beri İspanyolların Akdeniz'de, Portekizlerin Kızıldeniz sahillerinde gerçekleştirdiği saldırılar on beşinci yüzyılda Cezüliyye ve Zerrûkiyye tarikatlarının mücadelesine ve ıslahat çizgisine zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki hakimiyeti, yerinde yönetimi ve bölge halklarının beklentilerini karşılaması Cezüliyye Tarikatının başlattığı tecdid ruhunu seyr u sülûk faaliyetlerinin geleneksel boyutta sürdürülmesine yol açmıştır. On dokuzuncu yüzyılda sömürge güçlerinin daha sistematik ve daha yoğun bir tarzda Afrika kıtasını istilaya koyulması ve Osmanlı Devleti'nin artık eski gücünü kaybediyor olması bilhassa Sudan gibi Afrika'nın iç kesimlerinde Müslüman halkların kaderleriyle baş başa kalmalarına yol açmıştır.

Ortaya çıkan bu iktidar boşluğunu doldurmak, istila güçlerine karşı istiklal mücadelesini gerçekleştirmek tecdid ve ıslah çizgisini benimseyen tasavvufî hareketlerin bariz vasfı olmuştur.

On dokuzuncu yüzyıl Func Sultanlığının ortadan kalkması, Türk-Mısır hâkimiyetinin sağlanması ve İngiliz sömürgesinin teşekkül etmesi gibi büyük siyasî değişim ve gelişmelere şahitlik ettiği gibi bireysel ve toplumsal değişimi öngören çok sayıdaki tecdid hareketinin mücadele verdikleri dönem olmuştur.²

1. Ticâniyye

Cezayir, Fas, Tunus, Mısır, Batı Afrika, Nijer, Senegal, Gambia ve Habeşistan gibi Afrika'nın farklı ülkelerinde kısa zamanda yayılan son dönem tarikatlarından en dikkat çekeni Ticâniyye Tarikatı olmuştur. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhtâr b. Sâlim et-Ticânî (ö. 1230/1815) tarafından Mağrib'de kuruluşu gerçekleştirilen Ticâniyye Sudan'da da ses getiren tarikatlardan biri olmuştur. Islahat ve ihya çizgisinde düşünce sistemi ve uygulama esaslarıyla dikkat çeken bir tarikattır. Afrika'da İslâm'ın yayılmasında öncelikli rol oynamış ve İslâm kültürünün kökleşmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Tarikatın etkin çabaları sonucu sömürgeci güçler tarikatın nüfuzunu dizginleme çabasına bürünmüşlerdir.³

Ticâniyyenin Sudan'da yayılmasını sağlayan en önemli temsilcisi Beşir b. Muhammed olmuştur. 1244-1248/1828-1832 yılları arasında meşhur Ticânî şeyhi el-Hac Ömer et-Tall (ö. 1281/1864) ile Medine'de görüşüp kendisinden icazet almıştır. El-Hac Ömer'in tensibiyle Yemen'e gönderilmiş, Yemen'de zâviye kurup tarikat hizmetlerini yürütmüştür. el-Hac Ömer et-Tall'in Senegal'de başlattığı cihada katılmak arzusuyla Bilâdü's-Sudan'a gitmiştir. Sudan coğrafyasında vazifelendirdiği dört meşhur mukaddemiyle Ticâniyyenin Sudan'da yayılışına öncülük etmiştir.⁴

Ticâniyyenin Sudan'da yayılışını sağlayan ikinci önemli Ticâniyye şeyhi Muhammed Muhtar olmuştur. Saygın bir tüccar olarak halkın her kesimiyle irtibat kuran ve bölgede etkin faaliyetleriyle saygınlık

² Nicole Grandin, "Sudan, Afrika'nın Boynuzu ve Doğu Afrika'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, haz. Alexandre Popovic - Gilles Veinstein, ter. Osman Türer, Sûf Yayınları, Ankara 2004, s. 331-333.

³ Kadir Özköse, "Ticâni, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. 41, s. 130-133.

⁴ Abun Nasr, *Modern Dünyada Süfi Tecrübe*, s. 253-258.

uyandıran Muhammed Muhtar, Darfur Sultanı Ali Dinar tarafından Sultan II. Abdülhamid'e elçi olarak gönderilmiştir.⁵

Sudan ve Mısır, Hicaz'a giden Ticânî tebliğcilerinin sürekli uğradıkları, tarikatın tanınması için yoğun çaba sarf ettikleri bir yerdir. Onlardan bir kısmı ziyaret ettikleri ülkenin siyasî arenasında önemli rol üstlenmekteydi. Bunlardan ismini anmamız gereken önemli bir sima, Masina Müslümanlarından Muhammed b. Fadîh'tır. Onun bu siyasî ve tasavvufî nüfuzu sayesinde Ticâniyye, Darfur Müslümanları arasında hızla yayılmıştır.⁶

Yakın dönemde Ticâniyyenin Sudan'da neşrini sağlayan bir diğer önemli Ticâniyye şeyhi Muhammed b. Abdilmelik el-Alâmî (ö. 1353/1934) olmuştur.⁷

2. İdrisiyye

Tasavvufî ıslahat çizgisinde hareket eden yeni sûfî akımların bir diğer örneği İdrisiyye Tarikatı olmuştur. İdrisiyyenin kurucusu Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Hasenî el-Arâîşî el-Fâsî (ö. 1253/1837)'dir. 1173/1760 yılında Meysûr'da doğan Ahmed b. İdrîs, Fes'teki Karaviyyîn medresesinde İslâmî ilimlerdeki ihtisasını tamamlamıştır. Karaviyyin medresesinde bir yandan zahiri ilimlerdeki tahsilini ikmal ederken bir yandan da kendisinden tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde eğitim aldığı Abdülvehhâb et-Tâzî'den Hıdırîyye Tarikatı, Ebü'l-Kâsım el-Vezîr'den Nâsiriyye Tarikatı icazeti almıştır. Dolayısıyla Ahmed b. İdrîs'in hocaları zahirle batını birleştiren, tarikatla şeriat usulünü bir bütün olarak tedris kılan, fetva ve takva yollarına birlikte hâkim olan isimlerdir. İhtisasını tamamladıktan sonra 1212/1797 yılında Fes'ten ayrılan Ahmed b. İdrîs, bir süre Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve Mısır'da bulunmuş, 1214/1799 yılından itibaren Mekke'de ikamet etmeye başlamıştır.⁸ Mekke'de bulunduğu 30 yıllık zaman zarfında bir sûfî olarak Vehhabilerin yoğun baskı ve eleştirilerine maruz kalmıştır.⁹ Cemâziye'l-âhir 1245/Aralık 1829 tarihinde Vehhabilerle Ahmed b. İdrîs arasında uzun soluklu ilmî münazaralar gerçekleşir.¹⁰ Bu toplantıda ilmî vukufiyeti Vehhabiler tarafından da tescil edilir. 21 Receb 1253/21 Ekim 1837'de Sabya'da

---

⁵ Abun Nasr, *Modern Dünyada Süfî Tecrübe*, s. 253-258.

⁶ Abun Nasr, *Modern Dünyada Süfî Tecrübe*, s. 253-258.

⁷ Abun Nasr, *Modern Dünyada Süfî Tecrübe*, s. 253-258.

⁸ Muhammed Fuâd Şükrü, *es-Senüsiyye dînün ve devletün*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1948, s. 21.

⁹ Trimmingham, *İslâm in the Sudan*, s. 229.

¹⁰ Hasan b. Ahmed Anîş, *Münâzarâtü Seyyidi Ahmed b. İdrîs ve fukahâü'n-necdiyye*, Kahire, ts.; Abdullah Muhammed el-Hibşî, *es-Süfîyye ve'l-fukahâ fi'l-Yemen*, San'a 1396/1976, s. 38-39.

vefat eden Ahmed b. İdris'in çocukları ve torunları Asir İdrisî Sultanlığı adıyla bir devlet kurarlar. Suudi Arabistan'ın güneyindeki Asir bölgesinde 1352/1933 yılına kadar varlığını devam ettiren bu devlet, 1933 yılında Suudi Arabistan Krallığı'na katılır.¹¹

Tecdid anlayışına sahip olan Ahmed b. İdris, hayatı boyunca ilim adamı olarak temayüz etmiş, fikhî donanımı ile tanınmış, tasavvuf ile fikhî birleştirmiştir. Onun yegâne derdi bid'at ve hurafeleri ortadan kaldırmak, ifrat ve tefritten uzak bir din anlayışını kitlelere benimsetmek, Kur'an ve sünnet bütünlüğünü sağlamak olmuştur. Mezhep kavgalarının önüne geçmiş, ümmetin vahdetine önem vermiş, Müslümanlar arasındaki ayrılıkçı zihniyetlerle çatışmıştır.¹² Şâziliyye Tarikatı mihverinde hareket edip düşüncelerini İbn Ataullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) *Hikem-i Atâiyye'si* üzerine temellendirmiştir. Vehhabilere karşı mücadelesini onların mihver şahsiyet olarak kabul ettikleri Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) görüşleri üzerinden gerçekleştirmiş, her ikisini de ilmî birikiminin öncü isimleri olarak kabul etmiş, kendilerine her fırsatta saygı ve hürmet hissiyle yaşamıştır. Tarikatların söylem dünyasıyla Vehhabilerin keskin yaklaşımları arasında orta yolu bulmaya çalışmış, selefilerle sûfiler arasında köprü kurmaya çalışmıştır. Her ne kadar kendisi özel muhitlerinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Füsûsü'l-Hikem*'ini okuyup okutmuşsa da dini, geniş kitlelere tebliğ ederken vahdet-i vücûd anlayışı yerine tarikat-ı Muhammediyye çizgisini telkin etmiştir.¹³ Eş'ârî mezhebinin bir mensubu olarak selef-i sâlihînin İslâm anlayışını ön plana çıkarmıştır.¹⁴ Abdurrahman b. Süleyman ez-Zebîdî tarafından terceme-yi hali kitaplaştırılmış, Yemenli alim Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. Abdilazîz b. Hasen ed-Damedî et-Tihâmî (ö. 1290/1874) ise *Münâzarâtü Seyyidî Ahmed b. İdris ve fukahâi'n-necdiyye* adlı eserinde Ahmed b. İdris'in Asir'de Vehhabî grubuyla yaptığı münazaraları metne dönüştürmüştür. Ahmed b. İdris hakkında eser kaleme alan diğer isimler arasında Lutfullah b. Ahmed b. Lutfillah el-Cahhaf (ö. 1243/1827), Abdullah Muhammed el-Habeşî, İbrâhîm Reşîd b. Sâlih ed-Dünlüvî eş-Şâikî (ö.

¹¹ Trimmingham, *İslâm in the Sudan*, s. 230.

¹² Trimmingham, *İslâm in the Sudan*, s. 228; *The Sûfî Orders*, s. 115.

¹³ Jean Chevalier, *Sûfîlik*, çev. Ahmed Kotil, İletişim yayımları, İstanbul 1986, s. 72.

¹⁴ Bradford G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976, s. 103.

1291/1874) ve Muhammed Osman el-Mîrgânî (ö. 1268/1852) özellikle zikredilmesi gereken müelliflerdir.¹⁵

Ahmed b. İdris'in görüşleri Mekke'ye gelen hacılar vasıtasıyla kısa zamanda İslâm dünyasının farklı diyarlarında yayılır olmuştur. Ahmediyye ve İdrisiyye Tarikatı olarak bilinen tarikatı Hicaz, Yemen, Endonezya, Suriye, Filistin, Irak ve Afrika kıtasında hızla kabul görmüştür. Ahmed b. İdris vefatıyla birlikte geride üç önemli halifesini bırakmıştır. Bunların herbiri de İdrisiyyenin kendi isimlerine izafe edilen üç önemli şubesini tesis etmişlerdir. Bunlardan Muhammed b. Ali es-Senûsî, Senûsiyye; İbrahim Reşid, Reşîdiyye; Muhammed Osman el-Mîrgânî, Mîrgâniyye tarikatlarının kurucusu olmuştur.¹⁶ Sumatra'daki Abdullah Hasan'ın öncülüğündeki Petri Hareketi, Eritre'deki Mîrgânî akımı ve Sudan'daki Abdullah el-Mevarzî hareketi de İdrisiyye Tarikatına bağlı müntesiplerinin mücadele ve tebliğ hareketleridir.¹⁷

2.1. Mîrgâniyye

İdrisiyyenin Mîrgâniyye, bir diğer ismiyle Hatmiyye kolu Ahmed b. İdris el-Fâsî'nin meşhur halifesi Ebû Abdillâh Muhammed Osman b. Muhammed b. Abdillâh el-Mîrgânî (ö. **1268/1852**) tarafından kurulmuştur. 1208/1793 tarihinde Taif'in Selâme köyünde doğan Muhammed Osman Mîrgânî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ el-Mekkî, Saîd el-Amûdî el-Mekkî ve Ahmed Abdülkerîm el-Özbekî el-Hindî'den Nakşibendiyye, Şeyh Amûdî'den Kâdiriyye ve Şâziliyye tarikatları üzerine terbiye gördü. Tasavvufi iştiyakını Ahmed b. İdris'in yanında kemale erdirdi.¹⁸ Mîrgânî, seyr u sülûkunu tamamladıktan sonra 1228/1813 yılında şeyhi Ahmed b. İdris tarafından Eritre'ye gönderildi. Ceberte Müslümanları arasında başarılı tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunan Mîrgânî, Balgha Sultanının tepkisini çekti. İrşad faaliyetleri Balgha Sultanının otoritesini sarsmaya başlayınca sultan, Mîrgânî'yi zehirlemeye kalkıştı. İrşad faaliyetlerini yürütmeye imkân verilmeyince Mekke'ye döndü. Bir süre sonra şeyhi Ahmed b. İdris ile birlikte Yukarı Mısır'a gidip Luksor şehrinde görevlendirildi. Luksor şehrine yakın Zeyniye köyünde irşad faaliyetlerini yürütürken şeyhi tarafından bu kez

---

¹⁵ Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat Senûsiyye Tarikatı*, Kalem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2019, s. 39-42.

¹⁶ J. Spencer Trimingham, *İslâm in West Africa*, Oxford 1959, s. 25; *İslâm in Ethiopia*, London 1952, s. 243.

¹⁷ J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford 1971, s. 116.

¹⁸ Trimingham, *Islam in the Sudan*, s. 232.

de daha güneydeki Menfelût ve Asyût yöresine gönderildi. Eritre'de siyasî sultanın engeli, Luksor'da da yerleşmiş tarikat çevrelerin sınırlamasıyla rahat bir çalışma yürütemeyen Mirgânî, şeyhinin izniyle Sudan'a gitti.¹⁹ Func Hanedanlığının hüküm sürdüğü Nûbe, Kunüz, Sukkût ve Mehas'ta müritler edinmeye başladı. Nûbe yöresine meşhur halifesi Şerîf İdrîs b. Muhammed'i bırakıp kendisi daha güneye gitti ve Dongola şehrine yerleşti. Dongola'da meşhur müridi Sâlih Sivârû'z-Zeheb'i bırakarak kendisi Dâbbe'ye gitti. Şaykıye bölgesinde zühd ve takvasıyla tanınan Muhammed Hayr b. Muhammed Sâlih el-İrâkî, Muhammed Hayr en-Nazîf ve Muhammed Hammâd gibi mümtaz şahsiyetlere tarikat icazeti verdi. Şevval 1231 / Eylül 1816 tarihinde Sudan'ın batısında yer alan Kordofan bölgesine geçti, bölgedeki Bâre şehrinde üç yıl kadar kaldı. Kordofan'da Hammâd el-Beytî, İsmail el-Velî, Muhammed b. Mâlik, Muhammed b. Abdülhalim ve Mâlik Cüneyd ve Kordofan kadısı Arabî el-Hatîb el-Hevvârî başta olmak üzere iki yüz kadar seçkin sima kendisine intisap etti.²⁰ 1232/1817 yılında Sinnâr'a giden Mirgânî, her ne kadar ilim ve siyaset erbabı tarafından ciddi muhalefetle karşılaşmış olsa da başta Ahmed İsa gibi bölge halkından çok sayıda kimsenin desteğini kazanmıştır. 1820 yılında faaliyetlerini Sudan'ın Metemme gibi önemli bir ticaret merkezinde sürdüren Mîrganî, burada inşa ettiği cami ve zâviyesiyle irşat faaliyetlerini yaygınlaştırmış, Şerîf Şeyh Reyyâh gibi gözde şahsiyetlerin desteğini almıştır. Şindi, Dâmir, Tâkâ ve Keselâ bölgelerinde de İslâm'ı tebliğ faaliyetlerini hızla devam ettiren Mîrganî ve takipçilerinin Sudan'daki varlıkları, 1821-1885 yılları arasındaki Türk-Mısır hâkimiyeti döneminde başta Mısır Valisi Hurşid Ahmed Paşa olmak üzere Mirganiyye müntesiplerine verilen imtiyazlarla huzurlu bir süreç yaşamışlardır. 1230-1237/1815-1822 tarihleri arasında Sudan'da kalan Mîrganî, Mekke'ye geri dönmüş ama daha sonra da üç defa Sudan'a gitmiştir. Bu ziyaretlerinden ilkinin eşi ve oğlu Muhammed Hasan ile birlikte Tâkâ'ya, ikincisini 1832'de Sevâkin'e gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretleri esnasında Sevâkin'de birkaç zâviye kurmuş ve Muhammed eş-Şâfiî'yi Sevâkin zâviyelerinin sorumlu mukaddemi kılmıştır. Üçüncü ziyaretini de oğlu Muhammed Hasan ile yine Sevâkin'e gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette oğlu Muhammed Hasan'ı Mirganiyye'nin Sudan temsilcisi olarak tayin etmiş ve kendisi Mekke'ye

¹⁹ Adem Yerinde, "Mirgânî, Muhammed Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul 2005, s. 152.

²⁰ D.D.M.R.A.S. Canon Sell, *The Religious of Islam*, Londra 1976, s. 39.

dönmüştür.²¹ 1243/1827-28 tarihinden şeyhi Ahmed b. İdris'in vefat ettiği 21 Ekim 1837 tarihine kadar şeyhi ile birlikte Asir'de yaşayan Mîrganî, şeyhinin vefatının ardından Mekke'ye dönüp İdrisiyye Tarikatını Mekke'de temsil etmeye çalışmıştır.²² Şeyhi Ahmed b. İdris'e uygulanan Mekke'deki Vehhabi baskısı kendisine de yöneltilmiş ve çalışmalarını rahat sürdürebilmek amacıyla Taif'e gitmiş ve 22 Şevval 1268/9 Ağustos 1852 tarihinde burada vefat etmiştir.²³ Naaşı Mekke'ye nakledilip Muallâ Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Kur'ân ve sünnet bütünlüğüne önem veren, ehl-i sünnet anlayışına bağlı olan, vahdet-i vücûd, nûr-ı Muhammediyye, hatm-i velâye, kutub nazariyesine ve mehdilik anlayışına sahip olan Mîrganî, şeyhi Ahmed b. İdris'in ıslahat çizgisini devam ettirmiştir. Mehas halifesi Şeyh İdrîs, Sudan halifesi Hamed es-Sâdık, Mekke halifesi Şeyh Ahmed Kattân ve Mısır halifesi Şeyh Ahmed Ebû Hüreybe gibi sayıları binden fazla halifenin yetişmesini sağlamıştır.²⁴

Yetiştirdiği çok sayıdaki halifesi kadar kaleme aldığı elliye yakın eseriyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Mîrganî yetiştirdiği halifeleri kadar kaleme aldığı eserleriyle de velûd bir sûfidir.²⁵

²¹ Thomas Arnold, *ed Da'vet ile'l-Islam*, trc. Hasan İbrahim Hasan ve diğerleri, Kahire 1970, s. 364.

²² İbrahim, *'Advau ala't-turuki's-sufiyye*, s. 26, 90.

²³ Trimmingham, *Islam in the Sudan*, s. 233.

²⁴ Yerinde, "Mîrgânî, Muhammed Osman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, s. 153.

²⁵ Mîrganî'nin kaleme aldığı eserlerin bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz: *Tâcü't-tefâsîr, el-Esrârü'r-rabbâniyye fi mevliidi eşrefi'l-halâ'iki'l-insâniyye. el-Mevlidü'l-'Osmanî, en-Nefehâtü'l-Mekkiyye ve'l-lemehâtü'l-haqqiyye fi şerhi esâsi't-tarîkatil-Hatmiyye, en-Nürü'l-berrâk fi medhi'n-nebiyyi'l-mışdâk, en-Nefehâtü'l-Medeniyye fi'l-medâ'ihil-Muştafiyye, el-Füyûzâtü'l-ilâhiyyetü'l-mütezzammine li'l-esrârü'l-hikemiyye, Rahmetü'l-aḥad fi iktifâ'î eseri'r-Resûli's-şamed, Mişbâhu'l-esrâr fi'l-kelem 'alâ Mişkâtil-envâr, Mecma' u'l-garâ'ibi'l-müferrekât, Mecmû'atü Fetḥi'r-Resûl, er-Resâ'ilü'l-Mîrganiyye, el-Cevâhirü'l-müstaḥzara mine'l-künûzi'l-âliye, Nürü'l-envâr, Şalâtü's-şühâdi'l-Muḥammedi, Münciyetü'l-'abid, el-Fethu'l-mebrûk fi keşrin min âdâbi's-sülûk, el-Hibâtü'l-muktebesi li-izhâri'l-mesâ'ilil-ḥamse ve'l-'aṭya'd-dakika fi esrâri't-tarîka, el-Huzûr fi's-şalât li's-sü'ada' min ehli ḥazreti Allâh, ez-Zuhûrül-fâ'ika fi ta'rîfi ḥukûki't-tarîkatil-ş-şâdika, Risâletü'l-Hatm fi ba'zî'l-mübeşşirât . Bkz. Yerinde, "Mîrgânî, Muhammed Osman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, s. 153-154.*

2.2. Reşidiyye

İdrisiyye Tarikatının Mirgâniyye yanında ortaya çıkan ikinci önemli şubesi Reşidiyye Tarikatıdır. Reşidiyye Tarikatının kurucusu İbrahim Reşid b. Sâlih ed-Dümkulâvî eş-Şâikî'dir (ö. 1291/1874). 1228/1813 tarihinde Sudan'ın kuzeyindeki Dongola yakınlarında yer alan Düveyh kasabasında dünyaya gelen İbrahim Reşid, Şâzeliyye'nin şubelerinden Yûsufiyye'nin kurucusu İbrâhim Ahmed b. Yûsuf Reşid'in (ö. 930/1524) neslindedir. Temel eğitimini Dongola'da tamamladıktan sonra Mekke'ye giden İbrahim Reşid, burada Ahmed b. İdrîs'e intisap etti. Şeyhiyle birlikte Asir bölgesine gidip Sabya kasabasına yerleşti. Sabya'da seyr u sülûkunu tamamlayan İbrahim Reşid, şeyhinin vefatından sonra Sabya'dan ayrılıp Sudan'a gitti. İbrahim Reşid açtığı zâviyelerle Dongola ve Lüksor'da irşat faaliyetlerini sürdürdü. 1856 tarihinde tekrar gittiği Mekke'de gerek İdrisiyye Tarikatının diğer şubeleri olan Senûsiyye ve Mirgâniyye şeyhleri ile temsil yetkisine dair tartışmalara gerekse benimsediği tasavvuf anlayışı nedeniyle Vehhabilerin tepkisine maruz kaldı. Kendisine yöneltilen suçlamalara verdiği ikna edici cevaplar onun Mekke'de tanınmasına, Suriye ve Hindistan hacıları tarafından kabul görmesine yol açmıştır. Gerçekleşen bu olumlu atmosfer içerisinde zâviyesindeki faaliyetleri canlanmış ve etkinlikleri vefatına kadar Mekke zâviyesinde gerçekleştirilmiştir. Vefatından sonra yerine yeğeni Muhammed b. Sâlih er-Reşidî (ö. 1326/1909) geçti. İbrahim Reşid'in Mekke ve Sudan arasında sıkı irtibat kurması gibi halifesi Muhammed b. Sâlih de Mekke ile Somali arasında mekik dokumuştur. Somali'de kurduğu zâviye canlı tasavvufî atmosfer oluşturmuştur.²⁶

Muhammed b. Sâlih er-Reşidî'den sonra ise Reşidiyye şeyhi Muhammed Gûlîd er-Reşidî (ö. 1334/1918) olmuştur. "Somali Mehdîsi" adıyla tanınan Seyyid Muhammed b. Abdullah Hasan da Reşidiyye Tarikatına intisap etmiştir.²⁷ Somali Mehdîsi ile birlikte tarikat Salihîyye adını almıştır. İbrahim Reşid'in halifelerinden Ebü'l-Abbâs ed-Denderâvî ise Reşidiyyenin Mısır'da yayılmasını sağlamış kendisiyle birlikte de tarikat Denderâviyye adıyla tanınmıştır. Reşidiyye Tarikatını Sudan, Mısır, Suriye ve Malezya'da yaymayı başaran Derderâvî, ilmî birikime sahip olmamakla beraber ümmî kişiliğiyle saygın bir şahsiyet konumuna gelmiştir. Tasavvufî geleneğin sade ve saf dokusunu temsil etmenin

²⁶ Rıza Kurtuluş, "Düveyhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1994, s. 57.

²⁷ Kurtuluş, "Düveyhî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, s. 57.

gayretine bürünmüştür.²⁸ Bugün Reşidiyye Sudan'da Meruve ve Dongola bölgesinde yayılmıştır. Tarikatın Umdurman Zâviyesi merkezi hüviyet arz etmektedir.²⁹ Suriye, Sudan, Doğu Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'ya kadar geniş bir alana yayılma imkânı bulan Reşidiyye Tarikatının Hindistan halifesi İsmail el-Nevvâb (ö. 1327/1910) olmuştur.

2.3. Senûsiyye

İdrisiyye Tarikatının üçüncü önemli şubesi Senûsiyye Tarikatıdır. Senûsiyye Tarikatının kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî, 12 Rebiu'l-evvel 1202/22 Aralık 1787 tarihinde, Cezayir'in Mustaganem kentinde dünyaya gelmiş,³⁰ 1220-1235/1804-1819 tarihleri arasında Fes'teki Karaviyyin Medresesinde tahsilini tamamlayıp müderrislik görevini yürütmüştür.³¹ Hadis, fıkıh, tefsir, belagat ve neseb ilimlerinde aldığı ilmî icazetleri yanında,³² Ticâniyye, Darkaviyye, Kâdirîyye, Şaziliyye Cezûliyye, Nâsırıyye ve Habibiyye tarikatlarından aldığı icazetlerle Fes'te zahirî ve batınî eğitimini tamamlamaya çalışmıştır.³³ 1235/1819 yılında Fas'tan ayrılan Muhammed b. Ali es-Senûsî,³⁴ bir süre Kahire'de ikamet ettikten sonra Hicaz'a gitmiş ve 1825-1837 yılları arasında Mekke'de bulunmuştur. Mekke'de Ahmed b. İdris el-Fâsî'ye intisap eden Seyyid Senûsî, şeyhinin 1837 yılında gerçekleşen vefatına kadar şeyhine eşlik etmiş, şeyhinin vefatından sonra Ahmed b. İdris el-Fâsî'nin üç önemli halifesinden biri olmuştur. Kurucusu olduğu Senûsiyye Tarikatını İdrisiyyenin bir şubesi olarak temellendirmiştir. Muhammed Osman el-Mirgânî ile İbrahim er-Reşid'in Mekke ve Sudan arasında gerçekleşen bir trafiğe koyulmaları gibi Seyyid Senûsî de 1837-1859 yılları arasında Mekke ile Trablusgarb arasında mekik dokumuştur. Trablusgarb topraklarında şekillenen tarikatını Afrika coğrafyasına yaymış, en önemli faaliyet alanlarından biri olarak da Sudan coğrafyasını tercih etmiştir. Şeyhi Ahmed b. İdris gibi hukukçu kimliğine sahip olan Seyyid

---

²⁸ Zeliha Öteleş, "Tarikat Dönemi Sonrası Tasavvufî Hareketler: Dandaravî Topluluğu Örneği", *AKADEMİAR* Dergisi, Sayı: 7, Ankara 2019, s. 141-160.

²⁹ Grandin, "Sudan ve Doğu Afrika'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarikatlar*, s. 344.

³⁰ Lothrop Stoddard, *Haduru'l-Alemi'l-İslâmî*, trc. ve thk., Emir Şekib Arslan, Cif 1352/1934, c. II, s.140; Nicola Ziadeh, *Sanusiyah*, London 1958, s. 35.

³¹ Ahmed Sıdkı Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye neşetüha ve numuvvuha fi'l-garnî't-tasî'l-aşer*, Kahire 1967, s. 44; Martin, *Muslim Brotherhoods*, s. 134; Magali Morsy, *North Africa 1800-1900 - a Survey the Nile Valley to the Atlantic -*, Londra 1984, s. 273; Şükrü, *es-Senûsiyye*, s.13; Ziadeh, *Sanusiyah*, s.36.

³² Meryem Cemile, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, trc. Selahaddin Ayaz, Bir Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 143.

³³ Şükrü, *es-Senûsiyye*, s.14.; Ziadeh, *Sanusiyah*, s.37; Morsy, *North Africa*, s.273.

³⁴ Sadık el-Müeyyed el-Azm, *Afrika Sahray-ı Kebiri'nde Seyahat*, İstanbul 1896, s. 66.

Senûsî'nin Arap dili ve belagatı, kelam, fıkıh, tarih, neseb, hadis ve tasavvuf ilimlerine dair pek çok eser kaleme almıştır.³⁵

İdrisiyye gibi Senûsiyye Tarikatı da tecdid ve ihya hareketi olarak temayüz etmiştir. Sünnet-i seniyyeye ittiba, işrâkî ve burhânî tarikat anlayışları, riyazet ve mücahede uygulamaları, sıkı bir tasavvuf eğitimi, fıkıh ve tasavvuf birlikteliği, ilim ve amel bütünlüğü, sefilikle tasavvufi gelenek arasında köprü oluşturma çabası, bid'atlerle kesintisiz mücadele, tevhid hassasiyeti, saf ve mutedil tasavvuf çizgisi, istikamet hassasiyeti, tarikatlar arasında bütünlüğün sağlanması, tarikat-ı Muhammediyye düşüncesi, telfik-i mezâhib anlayışı, ittihâd-ı İslâm politikası, cihad azmi, uhuvvet ve teâvün prensibi, kabileler arası barış, zâviye teşkilatı, sosyal adalet, toplumsal kardeşlik, ticaretin yaygınlaştırılması ve tüccarların himayesi, ulemanın saygınlığı, zâviyelerin saygınlığı, asayişin sağlanması tarikatın benimsediği tecdid düşüncesinin temel ölçütleridir.³⁶

İdrisiyye Tarikatının Mirgâniyye ve Reşidiyye şubeleri Sudan merkezli faaliyetler yürütürken Senûsiyye şubesi Libya merkezli bir kuruluş gerçekleştirip etki alanını Sudan'ı da kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bornu, Vaday ve Ennedi'de siyasî teşekküller oluşturmuş ve Bilâdü's-Sudan topraklarında güçlü teşkilat kurmuştur.³⁷ Sahra'daki Fransız yayılcılığına karşı tarikatın şeyhi Muhammed Mehdi'nin (ö. 1320/1902) öncülüğünde uzun soluklu Senûsiyye cihadı gerçekleşmiştir. Bornu, Vaday, Ennedi, Vacanka ve Tibesti gibi Sahra-altı coğrafyasında hâkimiyet sahasına sahip olan Senûsîlik, uzun süre Fransa, İngiltere ve İtalya'nın yayılcılığına karşı mücadele vermiştir.³⁸

³⁵ Bu eserlerden bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz: *Kitabu'l-mesaili'l-aşera/Buğyetu'l-mekasid fi hulasa'tir-rasid, es-Selsebilu'l-muayyen fi't-turuki'l-erbain, İkazu'l-vesenân fi'l-ameli bi'l-hadisi ve'l-Kur'an, el-Menhelu'r-rave'r-râik fi esânidil'ilmî ve usûli't-tarâik, ed-Dureru's-seniyye fi ahbari's-sülâleti'l-İdrisiyye, Risaletu'l-muselselâti'l-aşera fi'l-ehâdisi'n-Nebeviyye, Risaletu mukaddimeti Muvattai'l-İmami'l-Malik, Şifâu's-sadr bi-arai'l-mesâili'l-aşer*. Bkz. Deccânî, *Hareket*, s. 133.

³⁶ Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, s. 119; Chevalier, *Süfilik*, s. 72; Stoddard, *Hadir*, c. II, s. 142, 401; Sell, *The Religious Orders of Islam*, s.107; Cemile, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, s. 144; Ziadeh, *Sanusiyyah*, s.114; *Libya fi'l-usûri'l-hadise*, Kahire 1966, s. 71; Morsy, *North Africa*, s. 277; E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949, s. 78; Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. Cahit Kaytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1988, s.403; Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ & Mehmed Aydın, Selçuk Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1992, s.288.

³⁷ Evans, *The Sanusi*, s. 23; H.R. Palmer, *Bornu, Sahara and Sudan*, London 1936, s. 49.

³⁸ İbrahim Tarhan, *İmparatoriyyetu'l-Bornu'l-İslamiyye*, Kahire 1973, s. 58; Şevki Cemil, *Tarihu Keşfi İfrikiiyye ve isti'maruha*, Kahire 1970, s. 493-503; Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, s.158.

3. Semmâniyye

Tasavvufî islahat hareketi olarak Sudan'da öncelikli ve güçlü nüfuz alanı kazanan en önemli tarikat Semmâniyye olmuştur. Func Sultanlığı dönemindeki sosyo-kültürel çabalarıyla tarikat dikkat çekmiştir. Halvetiyyenin Mısır'daki en önemli kolu olan Bekriyye Tarikatının Hıfniyye şubesinin bir alt kolu olan Semmâniyye'nin pîri Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilkerim es-Semmân el-Hâşimî el-Medenî'dir (ö. 1189/1775). Halvetiyyenin yanı sıra Kâdiriyye, Şâziliyye ve Nakşbendiyyeden de icazetli bulunan Şeyh Muhammed es-Semmân, tarikat usul ve erkânını, icazetli bulunduğu diğer tarikatların usullerini birleştirerek şekillendirmiştir. İrşat faaliyetlerini bir süre Harem-i Şerif'te Babüsselâm'ın yanında kendi adıyla anılan zâviyesinde devam ettirmiştir. Şeyh Muhammed Semmân Medine'de doğmuş, orada yaşamış ve orada vefat etmiş âlim bir zâttır.

Mısır, Sudan, Nijerya, Senegal, Yemen, Hindistan, Sumatra ve Endonezya gibi farklı coğrafyalarda yaygınlık kazanan Semmaniyye, Ekberî geleneğin esaslarını bir bütün olarak benimsemiş ve hakikat-i Muhammediyye anlayışı üzerine kurulmuştur. Şeyh Muhammed Semman Peygamber Efendimizin şahs-ı manevisini, üsve-yi hasene oluşunu ve sünnet-i seniyyeyi referans kaynağı olarak benimsemeyi vurgulayıp Peygamber Efendimize bağlılığı telkin etmiştir. Peygamber Efendimize gönülden bağlılığın yanında şer'î emirleri de eksiksiz yerine getirmekle hâsıl olan itaat çizgisine "sûrî bağlılık" adını verirken, Peygamber Efendimizin hilye-yi şerifinin göz önünde canlandırılarak Peygamber Efendimize yapılan rabîta ile başlayıp hakikat-i Muhammediyye anlayışını içselleştirmeye "manevî bağlılık" adını vermektedir.³⁹

Sudan'daki Kevâhile, Halvin, Hamer ve Bekare kabileleri Semmâniyyenin candan bağlıları konumuna geldi. Tarikat Nil boyunca hızla yayıldı. Hamer kabilesi vasıtasıyla tarikat Kordofan'da yayıldı.⁴⁰

Şeyh Muhammed es-Semmân'dan sonra tarikat, Tayyibiyye ve Feyziyye adıyla iki ayrı şubeye bölünmüştür. Feyziyyenin pîri Feyzeddin Hüseyin evrâd sahibi bir şeyh olarak Mısır'da yetişmiş ama İstanbul'da vefat etmiştir. Tayyibiyyenin pîri Ahmed et-Tayyib b. Mevlânâ el-Beşîr

---

³⁹ İbrahim, *Advâu ale't-turiki's-süfiyye*, s. 88.

⁴⁰ İbrahim, *Advâu ale't-turiki's-süfiyye*, s. 88.

(ö. 1239/1824) ise tarikatın Sudan'daki varlığını artırmıştır.⁴¹ Nil'in güneydoğusundaki Ümmü Merah cihetinde doğan Ahmed et-Tayyib, memleketinde seçkin ilim erbabının yanında başladığı İslâmî ilimlerdeki tahsilini Hicaz'da devam ettirmiştir. Seyr u sülûkunu tamamlayıp Nakşbendiyye, Halvetiyye ve Kâdiriyye tarikatlarından icazet alan Şeyh Ahmed et-Tayyib, daha sonra Sudan'a dönmüş ve burada ilmî faaliyetleri ile irşad çalışmalarını sürdürmüştür.⁴²

Yusuf Muhammed el-Emin el-Hindî (ö. 1361/1942) tarafından kurulan ve Şerîfiyye adıyla da tanınan Hindiyye Tarikatı Semmâniyyenin Sudan'daki bir kolu olarak faaliyet yürütmektedir. Keramet ve menkabeleri ile tanınan Şerif Yûsuf'un belirlediği evrâd ve ezkâr bugün Sudan halkının dilden düşürmedikleri dua ve hizblerdir. Kendisinin kaleme aldığı Mevlid-i Şerif metni Sudan'da sıklıkla okunmaktadır. Tarikat özellikle Kavâhla halkları, Mavi Nil coğrafyası, Hartum çevresi, Karsak vilayeti ve Kordofan yöresinde yayılmıştır. Burri'deki türbesinin bulunduğu yer tarikatın merkez zâviyesi konumundadır. Merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olan Hindiyye Tarikatı Sudan'da yerel ve millî değerleri korumuş, bağımsızlık hareketinde öncülük etmiş dinî faaliyetlerin merkezi olmuştur. Sömürge yönetimi altında kurulan Hindiyye, siyasî bir rol üstlenmeye daha çok adapte olmuş olan Semmâniyye'ye nispetle daha modern bir tarikattır. Tarikat erkânı bakımından Sammâniyyeye oranla daha sade ve daha derli topludur. Tasavvufî yaşantıdan çok teşkilat boyutuyla dikkat çeken bir akım olmuştur. Tarikat liderlerinin siyasî yetkililerle sıkı bir irtibatı bulunmaktadır. Örneğin 1982 yılının Şubat ayında vefat eden tarikatın şeyhi Seyyid Sıddîk Yûsuf el-Hindî, Numeyrî rejiminin başlıca muhaliflerinden biri olmuştur. Böylesi siyasal tercihler Hindiyyenin dinî konumunu geri plana itmiştir. Bugün Hindiyye, tasavvufî bir tarikattan çok siyasî bir teşkilata dönüşmüştür.⁴³

4. Sudan Mehdisi

"Sudan Mehdisi" olarak tanınan Muhammed Ahmed b. Abdullah 1260/1844 tarihinde Dongola'da dünyaya geldi. Seyr u sülûkuna Semmâniyye Tarikatı şeyhi Muhammed Şerîf Nûrûddâim'in yanında

⁴¹ Semih Ceyhan, *Üç Pirin Mürşidi Köstendilli Ali Alâeddin el-Halveti ve Telvihât-ı Sühbâniyye*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 94-95.

⁴² Dilâver Güreş, *Abdülkâdir Geylânî -Hayatı, Eserleri, Görüşleri-*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s. 372.

⁴³ Grandin, "Sudan ve Doğu Afrika'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarikatlar*, s. 339-340.

başladı.⁴⁴ Yedi yıllık hizmetinin sonunda şeyhinden icazet aldı ve gezginci bir sûfi edasıyla Sudan topraklarında irşad faaliyetlerini sürdürdü. Şeyhi Muhammed Şerif ile arasında uyuşmazlık hali gerçekleşince, Semmânîyenin bir diğer şeyhi Veddüzzeyn el-Kureşî'nin yanında seyr u sülûkunu tamamladı.⁴⁵ Şeyhi el-Kureşî'nin 1880 tarihindeki vefatı üzerine Semmânîye Tarikatı şeyhi oldu.⁴⁶ 1821 tarihinde Func Sultanlığını ortadan kaldıran Kavalalı Mehmed Ali Paşa Sudan'da yeni bir dönem başlatır. 1821-1885 tarihleri arasında Türk-Mısır yönetimi gerçekleştirilir. Kavalalı'dan sonraki Hidivliler döneminde Mısır ordularının sergilediği kimi tavırlar Sudan halkının tepkisini çeker. Hidivlilerin vergi toplama noktasında baskıcı tutumları yerel halkı huzursuz eder.⁴⁷ Hidivlilerin 1875 yılından itibaren başta İngilizler olmak üzere kimi batılları işbaşına getirmeleri ve Avrupalıları yönetici olarak atamaları Sudan halkının benimsemeyeceği bir yaklaşım olur. Yönetimin sergilediği böylesi tavırlardan bizar olan halkın sözcülüğünü Semmânîye Tarikatı şeyhi Muhammed Ahmed üstlenir. Cemaatini "Ensar Hareketi" olarak isimlendiren Şeyh Muhammed Ahmed gerek Hidivlilerin Avrupalılarla yakın çalışmalarından duyduğu rahatsızlık gerekse İngilizlerin Sudan'a nüfuz etmeye yönelik hazırlık sürecine girmesi üzerine 1881 yılında Mısır'ı işgal eden İngiliz kuvvetlerine ve İngilizlerin destekçisi Mısır Hidivlerine karşı bir mücadele başlatır. 1881 yılında gerçekleşen cihadını sürdürürken mehdiliğini de ilan eder.⁴⁸

Cihat ilan etmesinin ardından Muhammed Ahmed'in bölgedeki etkinliği arttı, 1885 yılının Ocak ayında Hartum'u ele geçirdi. Gordon Paşa bu savaş sırasında muhasara edildi ve savaş sırasında öldürüldü. Şehri ele geçiren Mehdi kuvvetleri İngilizlere ve Mısır'a büyük darbe vurdu.⁴⁹ Kordofan'dan Bahrlugal ve Kızıldeniz'e kadar uzanan Sudan topraklarını hâkimiyeti altına aldı. Omderman'ı kendisine başkent edinip bölgede bağımsız bir devlet kurdu.⁵⁰

---

⁴⁴ Morsy, *North Africa*, s. 249.

⁴⁵ Kadir Özköse, "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 7, Ankara 2001, s. 179.

⁴⁶ Cemile, *Çağdaş Önderler*, s.158-159.

⁴⁷ Durmuş Akalın & Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015, s. 128.

⁴⁸ Morsy, *North Africa*, s.249.

⁴⁹ Morsy, *North Africa*, s.255; Durmuş Akalın & Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015, s. 120.

⁵⁰ Peter M. Holt, *The Mehdîst State in the Sudan 1881-1898*, Oxford 1971, s. 89-95.

22 Haziran 1885'te vefat eden Sudan Mehdisi,⁵¹ bölgedeki diğer tasavvufî teşekkülleri başkaldırı harekâtına katılmaya davet etti. Bu amaçla Senûsiyye şeyhi Muhammed Mehdi'yi mücadelesine katılmaya davet etti.⁵² Sudan Mehdisi gerek yapılanma gerekse fikri arka plan bakımından Fülânî hareketinin ıslahat çizgisini kendisine örnek almaktaydı. Her iki hareket de ıslahat çizgisini öngörmekte, bid'at ve hurafelerle mücadele seyrini benimsemekteydi. ıslahat programı ve ihya ruhuyla hareket edip bölgede toplumsal dönüşümü gerçekleştirmek istiyorlardı.⁵³

Sudan Mehdisi'nin askerî başarıları İngilizleri tedirgin etti. Sudan Mehdisinin doğu istikametindeki toprakları hâkimiyeti altına almak istemesi ve Hicaz'a ulaşmak arzusu gerek Habeş yönetimini gerekse İngilizleri rahatsız etti. Habeşistan'da İtalyanların uğradığı hezimetten güç alarak Mehdi kuvvetlerinin Mısır'a çıkarma yapabileceklerinden de İngilizler telaşa kapıldılar. İtalya'nın Habeşistan'da maruz kaldığı yenilgi sonucu Fransa'nın da Habeşistan üzerinden Yukarı Nil havzasına doğru harekette bulunma tehlikesi İngilizleri rahatsız eden bir başka gelişme oldu. Bu sebeplerden dolayı İngiltere hem Mehdi güçlerinin muhtemel bir hücumunu önlemek hem de muhtemel Fransız teşebbüslerine mani olmak için Sudan'a General Kitchner idaresinde bir ordu göndermeye karar verdiğini ilân etti.⁵⁴ Herbet Kitchner komutasında gönderilen bu ordu Mehdi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdullah b. Muhammed'i Omdurman'da mağlup etti. İngilizler, Mısır'daki yönetimin yanlış uygulamalarını düzelteceklerini söyleyerek 1899'da Sudan'a girdiler ve ilk iş olarak Mehdi hareketini tümüyle tasfiye ettiler.⁵⁵ Öyle ki Omdurman muharebesinde yirmi bin kadar Sudanlı öldürüldü.⁵⁶

Sonuç

Sudan özelinde konuya baktığımızda on dokuzuncu yüzyıl, tasavvuf anlayışı bakımından ileri düzeyde gelişimin olduğu bir dönem olmuştur.

⁵¹ Morsy, *North Africa*, s. 262.

⁵² F.R. Wingate, *Mahdism and the Egyptian Sudan*, Londra 1968, s. 69-72; Özköse, "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf", *Tasavvuf*, Sayı: 7, s. 179.

⁵³ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 85.

⁵⁴ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 92.

⁵⁵ Enver Arpa, *Afrika Seyahatnamesi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015, s. 21.

⁵⁶ Türkkiye Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, s. 16.

Daha önce Kâdiriyye ve Şâziliyye gibi köklü ve geleneksel tarikatlar faaliyetlerini sürdürürken, bu dönemde batıların neo-sufizm adını verdikleri tasavvufî ıslah, ihya ve tecdid hareketleri başat rol oynamaya başlamıştır. Tecdid hareketleri adını verdiğimiz bu tarikat yapılanmaları Mısır ve Hicaz'dan Sudan'a sirayet eden tasavvuf anlayışlarıdır. Kâdiriyye ve Şâziliyye gibi geleneksel tarikatlar daha çok adem-i merkezîyetçi bir yapıya sahipken, bu dönemde zuhur eden tecdid hareketleri merkezi yapılanmaya sahip tarikatlar olmuştur. Bunlar geleneksel tarikat kurumlarından farklı olarak daha sıkı irtibat halinde bulunmuşlar, daha teşkilatçı bir hüviyete bürünmüşler, daha sistematik çalışma temposunda olmuşlar ve sosyo-politik bakımdan daha aktif rol oynamışlardır. Sonunda bu tecdid hareketleri adeta birer kitle teşkilâtına dönüşmüşlerdir. Tecdid hareketlerinin bir diğer önemli özelliği Sudan'a mahsus birtakım tarihî, siyasî ve içtimâî faktörler bağlamında gelişme göstermeleridir. Tecdid hareketlerinin güçlenip gelişmesinde Sudan ile Hicaz ve Mısır arasındaki iletişim vasıtalarının iyileştirilmesi ve yoğunlaştırılması önemli rol oynamıştır. Sudan 1821 tarihi itibarıyla yeni kurulan Türk-Mısır iktidarı vasıtasıyla daha fazla dışa açılmış, ülkede ciddi modernizasyon hareketi gerçekleşmiş, sosyo-kültürel doku geliştirilmiş ve iletişim imkânları artırılmıştır. 1821 yılından itibaren Sudan'da hâkimiyet süren altmış yıllık Türk-Mısır iktidarında politik hayattaki değişime bağlı olarak sosyo-kültürel ve dinî-tasavvufî hayatta da yenilikler ve önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1875 tarihinden itibaren Sudan coğrafyasında İngiliz işgal ve yayılcılığı hız kazanmış, başta Sudan Mehdisi olmak üzere bu dönemde güçlü kitle teşkilatlarına dönüşen tecdid hareketleri İngiliz işgaline karşı sert muhalefet gerçekleştirmişlerdir. Bölgede İngiliz işgaline reddiyede bulunan bu tecdid hareketleri Sudan Mehdisi'nin kitlesel başkaldırı hareketine destek vermişlerdir. Sudan Mehdisinin yirmi yıla aşkın devam eden siyasî ve askerî mücadelesinin İngilizler tarafından bertaraf edilmesiyle 1898 yılından itibaren hem Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti kaybolmuş hem de tasavvufî ıslahat hareketlerinin bölgedeki tesir ve nüfuzları giderilmiştir. İngiliz sömürgesine karşı başlatılan bu mücadele her ne kadar 1898 yılında hız kesmiş olsa da Sudan'ın bağımsızlık mücadelesinin kazanıldığı 1956 yılına kadar istiklal kavgalarını devam ettiren tasavvufî ihya hareketleri zamanla politik bir hüviyet kazanmışlardır. Sudan'da varlık gösteren tasavvufî ıslahat hareketlerinden Semmâniyye, İdrisiyye, Reşîdiyye, Mîrgâniyye, İsmâiliyye ve Meczûbiyye tarikatları Hicaz'dan bölgeye sirayet

etmişlerken, Ticâniye Tarikatı Mağrib'den Sudan'a nüfuz eden ve Senûsiyye ise Kuzey Afrika'dan Sudan'da faal rol oynayan tarikatlardır.

Kaynakça

- Abun Nasr, Jamil M., *Modern Dünyada Sûfi Tecrübe -Ticâniyye Tarikatı Örneği-*, çev. Kadir Özköse, Ensar Yayıncılık, 2. Baskı, Konya 2008.
- Akalın, Durmuş & Parlaz, Selim, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.
- Anış, Hasan b. Ahmed, *Münâzarâtü Seyyidî Ahmed b. İdris ve fukahâü'n-ecdiyye*, Kahire, ts.
- Arnold, Thomas, *ed Da'vet ile'l-Islam*, trc. Hasan İbrahim Hasan ve diğerleri, Kahire 1970.
- El-Azm, Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahray-ı Kebiri'nde Seyahat*, İstanbul 1896.
- Canon, D.D.M.R.A.S. Sell, *The Religious of Islam*, Londra 1976.
- Cemil, Şevki, *Tarihi Keşfi 'Ifrikiyye ve isti'maruha*, Kahire 1970.
- Cemile, Meryem, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, trc. Selahaddin Ayaz, Bir Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Ceyhan, Semih, *Üç Pirin Mürşidi Köstendilli Ali Alâeddin el-Halvetî ve Telvihât-ı Sübhâniyye*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.
- Chevalier, Jean, *Süfilik*, çev. Ahmed Kotil, İletişim yayımları, İstanbul 1986.
- Deccânî, Ahmed Sıdkı, *el-Hareketü's-Senûsiyye neşetuha ve numuvvuha fi'l-garni't-tasi'l-aşer*, Kahire 1967.
- Esed, Muhammed, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. Cahit Kaytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1988.
- Evans-Pritchard, E.E., *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949.
- Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ & Mehmed Aydın, Selçuk Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1992.
- Görgün, Tahsin, "Tecdid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011, s. 234-239.
- Grandin, Nicole, "Sudan, Afrika'nın Boynuzu ve Doğu Afrika'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, haz. Alexandre Popovic & Gilles Veinstein, trc. Osman Türer, Sûf Yayınları, Ankara 2004, s. 311-389.
- Gürer, Dilâver, *Abdülkâdir Geylânî -Hayatı, Eserleri, Görüşleri-*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.
- Güven, Mustafa Salim, "Şazeliyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İSAM Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018, s.373-443.
- El-Hibşî, Abdullah Muhammed, *es-Süfiyye ve'l-fukahâ fi'l-Yemen*, San'a 1396/1976.
- Holt, Peter M., *The Mehdist State in the Sudan 1881-1898*, Oxford 1971.
- İbrahim, Abdullah Abdurrezzak, *'Advau ala't-turuki's-süfiyye fi'l-Garrati'l-'Ifrikiyye*, Matbaatu'l-Fenniyye, Kahire 1990.

- Karrar, Ali Salih, *The Sufi Brotherhoods in the Sudan*, C.Hurst-Company, London 1992.
- Kurtuluş, Rıza, "Düveyhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1994, s. 57-58.
- Martin, Bradford G., *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976.
- Morsy, Magali, *North Africa 1800-1900 - a Survey the Nile Valley to the Atlantic*, Londra 1984.
- Öteleş, Zeliha, "Tarikat Dönemi Sonrası Tasavvufî Hareketler: Dandaravî Topluluğu Örneği", *AKADEMİAR Dergisi*, Sayı: 7, Ankara 2019, s. 141-160.
- Özel, Ahmet Murat, *İbn Atâullah el-İskenderî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- Özköse, Kadir, *Libya'da Tasavvufî Hayat Senüsiyye Tarikatı*, Kalem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2019.
- , -----, *Fas'ta Tasavvufî Hayat*, Kalem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2019.
- , -----, *Nijerya'da Tasavvuf*, Kalem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2019.
- , -----, "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 7, 157-184, (2001).
- , -----, "Ticânî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. 41, s. 130-133.
- , -----, "Fülânî Hareketi Önderleri İle Bornu Ulemasından el-Kânimî Arasında Gerçekleşen, Savaş Barış, Tekfir Uhuvvet Tartışmalarının Yer Aldığı Mektuplaşmalar", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 13, 2004, s. 189-230.
- Palmer, H.R., *Bornu, Sahara and Sudan*, London 1936.
- Schimmel, Annemarie, *Tasavvuf Notları*, çev. Dilara Yabul, Sûfi Kitap, İstanbul 2018.
- Stoddard, Lothrop, *Hadru'l-Alemi'l-İslâmî*, trc. ve thk., Emir Şekib Arslan, Cif 1352/1934, c. II, s.140; Nicola Ziadeh, *Sanusiyah*, London 1958.
- Şükrü, Muhammed Fuâd, *es-Senüsiyye dînün ve devletün*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1948.
- Tandoğan, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Tarhan, İbrahim, *İmparatoriyyetu'l-Bornu'l-İslamiyye*, Kahire 1973.
- Trimingham, J.Spencer, *Islam in the Sudan*, Geoffrey Cumberlge Oxford University Press, London 1949.
- , -----, *A History Of Islam in West Africa*, Glasgow University Publications Oxford University Press, London Oxford 1970.
- , -----, *İslâm in West Africa*, Oxford 1959.
- , -----, *İslâm in Ethiopia*, London 1952.

-----, -----, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford 1971.

Wingate, F. R., *Mahdism and the Egyptian Sudan*, Londra 1968.

Yerinde, Adem, "Mirgâni, Muhammed Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul 2005, s. 152-154.

Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

Ziadeh, Nicola A., *Sanisiyah*, Leiden 1958.

Ziadeh, Nicola A., *Libya fi'l-usûri'l-hadise*, Kahire 1966

<http://www.timeturk.com/Turabi-Tasavvufu-yeniden-dusunmeliyiz-10452-haberi.html>, 04.06.2008.